

Kierkegaard: 'enkeling' als protest tegen nivellering

Speling 34 (1982), 52-57

Wim Scholtens

Ongelovig socialisme.

Twee jaar geleden trof ik in een Deens kerkblad uit de pen van R. Ahrend de volgende fabel aan die regel voor regel zo juist de gedachtegang van Kierkegaard als 'postmarxist' weergeeft dat er moeilijk een betere inleiding te vinden is tot Kierkegaards visie op de verhouding tussen enkeling en samenleving. tussen vrijheid en gelijkheid; Eens geloofden alle mensen nog in God. Zij wisten dat zij allen voor Hem gelijk waren. Natuurlijk waren zij ook verschillend. Maar zij beseften goed dat de gelijkheid voor God groter was dan hun onderlinge verschillen. Daarom waren zij blij met de gelijkheid zonder afkeer voor de verschillen. Toen gebeurde het dat de mensen ophielden met in God te geloven. Ze zeiden dat Hij dood was. Toch konden zij Hem niet vergeten. Nu zij niet meer in God geloofden was het alsof met God ook de gelijkheid was gestorven. Daarom probeerden de mensen de gelijkheid weer tot leven te krijgen. Maar Gods dood betekende nog niet dat de mensen nu zelf goden waren geworden. Daarom lukte het ook niet die dode gelijkheid weer tot leven te krijgen. Maar in elk geval konden ze proberen om de verschillen te doden. En daar begonnen ze toen mee. Telkens als ze een verschil ontdekten benoemden ze een commissie. Die moest uitzoeken hoe ze dat verschil uit de wereld kregen. Maar het ene was nog niet weggewerkt of een nieuw verschil dook alweer op. Er kwam geen eind aan. Dat tussen rijk en arm konden ze wel gladstrijken, want geld is tenslotte iets dat de mens zelf geschapen heeft. Maar van veel andere verschillen, als dat tussen man en vrouw, sterk en zwak, slim en dom, gaat dat niet op. Men kon van mannen geen vrouwen maken, hoewel het soms aardig lukte mannen zover te krijgen ermee op te houden man te zijn. Ook kon men van vrouwen geen mannen maken. Hoewel het wederom vaak lukte vrouwen ertoe te bewegen op te houden vrouw te zijn. Het lukte echter niet om van zwakken sterken en van dommen verstandigen te maken. Daarom probeerde men de verstandigen dommer en de sterken zwakker te maken. Want al waren de mensen geen goden, toch kon men voorschrijven dat niemand iets mocht wezen wat niet alle anderen ook konden zijn. Uiteindelijk dachten de mensen aan niets anders meer dan aan de verschillen. Het kleinste trok direct aller aandacht en kreeg als een koekoeksjong van alles de schuld. Hoe meer zij gelijkheid bewerkten, des te meer schenen er alleen maar verschillen te bestaan. Tenslotte waren er een paar die inzagen dat men, om de verschillen weg te werken, mensen moest gaan uitroeien; dat zou dan in naam van de gelijkheid gebeuren. Zo werden de mensen in twee groepen ingedeeld: zij die zouden uitroeien

en zij die moesten worden uitgeroeid. En zo eindigde de poging van de mensen om de gelijkheid, die tegelijk met God gestorven was, weer leven in te blazen'.

Individu en gemeenschap

In het vorige nummer van Speling (1982/3) werd beschreven hoezeer Kierkegaard van zijn conservatieve bedenkingen tegen democratie en nivellering is genezen tussen 1848, het revolutiejaar en ca. 1852. In die jaren begint hij, welhaast utopisch, dwars door chaotische nivellering (zoals geschetst in juist geciteerde fabel), -toch de kansen te ontdekken voor een gemeenschap die maar 'een minimum aan regering nodig heeft', omdat zij bestaat uit religieus-volwassen enkelingen. In breed perspectief zag hij de sociaal-historische ontwikkeling verlopen in drie fasen: a) eerst was het maar aan heel weinigen vergund vrij mens te zijn en aan dat privilege werd de massa verspild,

b) de tijd der 'representatie', waarmee Kierkegaard de verticale samenleving bedoelt, grofweg vanaf de Middeleeuwen tot aan zijn eigen heden, waarin steeds meer mensen zich konden identificeren met het 'model' van een steeds groter aantal vrije mensen, c) de toekomstige tijd zal er een moeten worden waarin ieder mens in vrijheid geheel zichzelf bepaalt en waarin toch allen een waarachtige gemeenschap vormen. De moeilijkheid is alleen dat de overgang van b) naar c), de samenleving van vrije mondige volwassenen, zich volgens Kierkegaard alleen maar kan voltrekken op het risico van een totaal onregeerbare chaos. In elk geval is die nieuwe orde geen geschenk dat met hemels automatisme uit de lucht valt, zo gauw 'de proletariërs aller landen zich hebben verenigd'. Het gaat om een uiterst pijnlijke en bloedige wedergeboorte, die zich niet collectief of alleen maar door verandering van structuren voltrekt met hegeliaans-marxistische 'historische noodzakelijkheid'. Het eist niet minder dan dat eerst de anonieme massa -nog halfdronken van de pas verworven uitwendige vrijheid- weer wordt opgesplitst tot 'enkelingen'. Nu is geen begrip grondiger misverstaan dan Kierkegaards begrip 'enkeling'. Het heeft in tegenstelling tot de schijn (en de Duitse uitleg ervan tussen 1920-1970) niets te maken met subjectivisme of met een individu dat zijn privé-hachje uit de boze wereld tracht te redden, door zich op te sluiten in de welbekende burger-spreuk van 'ieder voor zich en God voor ons allen'. Het begrip 'enkeling' betekent bij Kierkegaard die mens die zijn ziel heeft gered (om het toch maar ouderwets te zeggen) uit de tirannie der jaloezie die heerst in elke kritiekloos-aanvaarde gevestigde orde. De 'enkeling' is dus de bij uitstek sociaal-volwassen mens die zich met heel zijn pathos prijsgeeft aan het 'enig-noodzakelijke': zichzelf te kunnen zijn in alle aspecten van menselijkheid -en dat betekent ook *religie*- en dat houdt sinds Jezus Christus weer onverbreeklijk in dat God slechts 'werkelijk tegenwoordig' is in de naaste, bovenal die naasten, die door verdrukkende structuren het minst de kans krijgen om 'zichzelf-voor-God' te kunnen zijn. Eenzelfde misverstand trof ook Kierkegaards begrip 'innerlijkheid'. Ook dit is door veel verkeerde interpretatie in de hoek gedrukt van

asociale privé-vroomheid, terwijl het in feite tot barstens toe geladen is met de eis tot sociale inzet (net als overigens ook 'stichtelijkheid'). Niemand heeft nauwkeuriger, ook in de wordingsfasen van wat bij Kierkegaard 'Religiositeit-A' (natuurlijke godsdienstigheid) heet, dit begrip 'innerlijkheid' beleefd en beschreven dan Etty Hillesum: het pathetisch ingaan bij zichzelf om uit te gaan naar die vreemde naaste als 'verdubbeling' van wat aanvankelijk slechts 'in eigen hart wordt opgegraven'. zoals Etty Hillesum zegt¹, Omdat mensen van die kwaliteit zeldzaam zijn. noemt Kierkegaard hen 'enkelingen' of 'buiten-gewonen'. Het is met dit begrip van subliem-religieuze apartheid dat hij de mythe ontmaskert van alle ideologie die bedreven wordt met de kreet van 'vrijheid-gelijkheid-en-broederschap'. Precies op dit punt ligt de nieuwe 'postmarxistische' actualiteit van Kierkegaard.

Religie en socialisme

Men zou reeds kunnen tegenwerpen dat de christen Kierkegaard hier met zijn pleidooi voor 'enkeling' en 'religie' slechts exponent is van 'nieuw-rechts', dat met leedvermaak vaststelt hoe weinig het socialisme in zijn doelstelling is geslaagd en dat God toch weer gelijk krijgt. Wij hebben elders Kierkegaards fijne nuances aangaande de verhouding enkeling-gemeenschap in verhouding tot Karl Marx beschreven². Maar nu de naam van God hier toch valt: het is minder bekend dat het wezenlijke van Kierkegaards theologie precies hierin bestaat dat hij, zo mogelijk nog krasser dan Feuerbach, elke God bestrijdt die hier op aarde een (politieke) zaak te verdedigen zou hebben en dan met behulp van mensen. Natuurlijk: 'De christen moet alles wagen om ertoe bij te dragen dat de wereld beter wordt en dat het goede gestalte krijgt. (Dagb. IX A - 445 van 1848). Maar anderzijds is hij het hartgrondig eens met de religiekritiek die de projecties ontmaskerde waarmee de burgerlijk-nijvere christenen zich een (Af-) god hebben gemodelleerd op de maat van de belangen van hun gevestigde sociale en kerkelijke orde. Sinds de copernicaanse theologische omwenteling, waarin de mens voor zichzelf centraal staat (Dagb. I A 21), heeft God geen 'zaak' meer die door aandeelhouders verdedigd zou moeten worden tegen wat dezen zien als a-theïsme. In die zin was ook voor Kierkegaard God reeds dood. Van de mens uit gezien betekent de sociale nivellering of emancipatie dat hij nu radicaal alleen staat in een volslagen dubbelzinnige wereld. En in die situatie van alles-of-niets laat hij God zeggen: .Wat willen jullie? Geen gezag meer? Goed. maar dan is dit de straf: van nu af zul je vrij zijn! (Dagb. XI 1 A 296). Kerkvorsten die hier met mandementen of met 'gezagvolle stem' de vrijheid weer willen terugschroeven in de verkalkte verticale opbouw, moeten dan, als zij zich niet op andere wijze laten gezeggen en er geen notie van hebben dat men in deze nieuwe maatschappelijke situatie alleen maar gezag heeft wanneer men, net als Jezus, van alle macht wil afzien, - desnoods met grove middelen worden bestreden. Dat deed Kierkegaard dan ook consequent in 1854-55. Dat verlies aan macht is geen ramp, maar juist een sanering in de wortel. Als de kerken zich bekeren tot het

afzien van macht, heeft dit twee gevolgen die onverbrekelijk verbonden zijn: a) zij respecteren dan eindelijk de verantwoordelijkheid die iedere enkeling voor eigen vrijheid draagt en b) God wordt hersteld in Zijn absolute soevereiniteit, doordat Hij wordt weggehaald voor de kar van de politieke, ideologische en economische macht waar Hij werd voorgespannen 'want God ligt niet op één lijn met onze betrekkelijkheden' (Dagb. XI 2 A 97); immers God is bij nog zoveel aanwezigheid in Zijn schepping, steeds groter in Zijn Anders-Zijn. De socialisten en liberalen zullen van hun kant, bij de steeds groeiende chaotische vrijheidszucht ervaren dat het individu op de lange duur geen enkel aards gezag, van welke aard dan ook, nog accepteert en in zijn totale isolement toch weer wordt teruggeworpen op de vraag die hem wezenlijk zit ingebakken: die naar zijn hoogstpersoonlijke verhouding tot het Onvoorwaardelijke. Het was Kierkegaards bedoeling met zijn oeuvre precies hierop te wijzen. In een balans zegt hij daarover: 'Indien (en ik heb het hier over religie) heel de samenleving met haar individuen aan het kinderlijke ontgroeid is, zodat niemand nog voor een ander het Onvoorwaardelijke vertegenwoordigen kan, -dan betekent dat nog niet dat men ook zonder het Onvoorwaardelijke zou kunnen leven. Integendeel, men heeft er meer dan ooit behoefte aan. Dan moet nl. iedere *enkeling* zich hoogst persoonlijk gaan verhouden tot het Onvoorwaardelijke' (S.V.(2) XIII 543).

Vier fronten tegelijk

In die voorwaardelijke loyaliteit met zijn eigen kerk en samenleving, moest Kierkegaard vechten op vier fronten tegelijk: 1. met de verlichte religiecritici, van Lessing tot en met Feuerbach, is hij het eens dat christendom een verloren zaak is, als men het uitsluitend rationeel benadert. Maar er bestaat nu eenmaal meer dan in een filosofenhoofd kan opkomen: christelijk geloof bijvoorbeeld. 2. aan de kerk blijft hij loyaal, mits zij zich wil losmaken uit dat heilloos compromis met de staat en uit de burgerlijke theologie die meent dat kerk en staat een zaak gemeen zouden hebben. Als Jezus één kenmerk vertoont, dan was het juist dat Hij als dwarsligger permanent met de gevestigde orde (politiek en religieus) in conflict heeft gelegen. 3. met de liberalen accepteert hij de eis tot vrijheid, mits zij óók willen aanvaarden dat de 'voortgang' dan wel hierin zal bestaan, dat de mens verpletterd zal raken onder zijn eigen vrijheid. Precies dit 'mits' heeft Kierkegaard in het gelijk gesteld, want alles werd opnieuw klassenbelang. Voor hem bestaat sinds de 'ontbinding aller waarden' hoogstens de *voorwaarde* tot waarachtige vrijheid. 4. met het socialisme is hij het eens over de onttroning van 'gevestigde ordes'. Maar hij is onbarmhartig in zijn kritiek, wanneer hij zijn voorwaarde stelt voor waarachtige gelijkheid. Deze veronderstelt nl. primair, dat ieder mens het heilige recht (en de religieuze plicht) heeft om zichzelf te zijn. En pas dan beginnen de moeilijkheden goed, zoals de hiervoor geciteerde fabel illustreert. Er is voor Kierkegaard geen socialisme mogelijk zonder persoonlijke Godsverhouding³. Er kan in kwantitatief en materieel opzicht

misschien veel worden gewonnen. Maar een massahysterische verkramping op de afgod 'gelijkheid' die in haar jaloezie geen enkele kwaliteit of eigenheid meer pruimen kan, wordt zonder religie onvermijdelijk. Dan moet voor elke belangengroep eerst de ander terug naar de nullijn, eerst de ander worden 'afgetopt', eerst de ander 'inleveren'. Er zal geen enkel socialisme mogelijk zijn, als het niet zó diep 'van onderen op' komt, dat het uit die bron voortkomt waar iedere enkeling zijn eigen g(G)rond heeft en die zo indrukwekkend door Etty Hillesum beschreven werd. Alleen het christelijk gelijkheidsideaal, dat eerst de verschillen aanvaardt door van ieder mens zijn 'eigen-aardigheid' te accepteren, kan de vrijgevochten chaos doen verkeren in een gemeenschap van volwassen 'enkelingen'. Wat door het socialisme als de weg uit de vervreemding wordt aangezien (o.m. de emancipatie uit religieus geloof), dat heeft juist volgens Kierkegaard de totale vervreemding als gevolg. Want zelfs als materieel en psychisch alles is bereikt in een verzorgingsstaat, zullen mens en samenleving pas gelukkig kunnen worden op voorwaarde van gelovige overgave aan de Onvoorwaardelijkheid: 'God, zo zeggen de socialisten, is de schuld van alle menselijk ongeluk. Maar middelmatigheid wordt dan het beginsel waarmee het mensdom zich tot compacte massa samenvoegt. De mens heeft, net als een bunzing of een stekelvarken, een instinctief verweer tegen de 'geest': laten we zorgen dat we een massa worden. Maar zo negeert de mens zijn oorsprong, door in de 'derde persoon', d.w.z. in de massa te vluchten, in plaats van een ik te durven zijn. En zo gaan er in zorgeloze gelukzaligheid elke generatie weer massa's in verspilling door eigen schuld verloren' (Dagb, XI 1 A 516). Het optimistisch vooruitgangsgeloof, zowel van socialisten als van liberalen heeft de volslagen dubbelzinnigheid van de democratisering niet doorzien. Toch schuilt in die ontbinding van de oude verticale samenleving en haar ethiek, een enorme uitdaging tot volwassen religie, tot een unieke kans voor het christendom. In één notitie spreekt Kierkegaard zich uit over de beide kanten van deze medaille: 'De ontevredenheid met staat, kerk en alles wat daaraan vastzit (kunst, wetenschap enz.) zal de massa oplossen in een wereld van atomen. Maar daarmee wordt minstens deze vooruitgang geboekt, dat de Godsverhouding zich niet langer door abstracta of door representatieve individuen voltrekt; God wordt nu zelf Degene die de opvoeding van de ontelbare enkelingen ter hand kan nemen. God kan nu zelf de Meester worden die op allen let en op ieder apart. Maar eerst wordt de wereld een slagveld waarop de grootst mogelijke tegenstellingen elkaar zullen treffen om de vertolking van dat ene fenomeen: het communisme, d.w.z. de mening dat de wereld alleen maar goed draait als er geen enkel verschil meer is tussen mens en mens, als kunst, wetenschap, gezag enz, en allen als arbeiders in een fabriek gelijk moeten zijn, met dezelfde kleren, dezelfde maaltijden, gekookt in één enorme pot, op dezelfde klokslag, allemaal 'broeders en zusters', afgericht op hetzelfde doel' (Dagb. IX B 22). De feitelijke ontwikkeling van het marxisme 4) heeft Kierkegaards bange vermoedens wel in het gelijk gesteld. De vraag die Marx zichzelf niet kon of wenste te stellen, t.w. wat

er bij alle verandering in de samenleving gebeurt met de religieuze dimensie in het zelfverstaan van de mens en zijn samenleving -is tot op heden door niemand zo scherp gesteld en beantwoord als door Kierkegaard.

Primitiviteit gevraagd

Toen de Deense liberalen de koning een grondwet afdwongen in 1849, zeiden de conservatieven: 'Kijk, nu wordt het volk ons ongehoorzaam, maar straks worden zij dat ook nog aan God', Tegen een dergelijke redenering protesteert Kierkegaard heftig, want dat is blasfemie omdat hier een heersende groep zijn eigen belangen op één lijn stelt met die van God. Maar God heeft geen macht en ook Jezus heeft juist van alle macht afgezien 5). God heeft wel gezag en Jezus ook: het verschil met macht is dat gezag van binnen komt. Dát Kierkegaard zijn uitgangspunt van kritiek zó kiest, blijkt ook uit zijn zonde-begrip: de ergste zonde is de pretentie macht over anderen te kunnen uitoefenen. Er is maar Eén die een absolute eis mag stellen (nl. de eis om je pretenties op te geven) en dat is God (en de enige aan wie Hij recht van inspraak gaf: Jezus Christus). Deze visie op macht, gezag en zonde blijft weer onbegrijpelijk zonder inzicht in de voorwaarde die Kierkegaard daarbij onophoudelijk (al in zijn vroegste werk) hanteert: dat God ieder mens geschapen heeft met de vrijheid om zichzelf te worden, d.w.z. op unieke wijze en als on-gelijke, door de verschillen die hij meegekregen heeft, een 'primitief' mens te worden. Dat is geen romantische verheerlijking van het grillige en geniale, een modeverschijnsel in zijn dagen dat Kierkegaard juist bestrijdt en waarop de Nazi's via Nietzsche's 'tolle Mensch' zich met Kierkegaard meenden te mogen beroepen. Wat hem hier motiveert is zijn scheppingsgeloof en tegelijk zijn vlijmscherpe socio-psychologische analyse van de maatschappelijke veranderingen die hij signaleerde: 'De Voorzienigheid heeft ieder mens zijn eigen-aardigheid geschonken. De zin van het leven is dat juist deze optimaal ontwikkeld wordt in de botsingen met de wereld. Maar de hedendaagse cultuur leert de mens juist geen enkel eigen gevoel te hebben, geen woord te spreken of daad te stellen zonder de garantie dat alle anderen het precies zo doen. Maar wie nergens op botst hoeft nooit te vechten voor zijn primitiviteit; hij schopt het ver in zijn leven, maar zal nooit worden uitgelachen, vervolgd of doodgeslagen. Maar in diepste grond is zo iemand een misbaksel. een gedemoraliseerd onmens, dat niet God, maar 'de publieke opinie' als schepper heeft. (XI 2 A 177), Een manco dat onverbrekelijk met dit collectivisme gepaard gaat is dat het zwijmelend broederschapideaal van Schiller en Beethovens Negende als pseudo-religie de machtsrivaliteit wellicht een poos kan toedekken. Maar. alleen het religieuze kan met behulp van het eeuwige, waarachtig-menselijke broederschap bewerken. d.w.z. die goddelijke, wezenlijke en niet-seculiere gelijkheid onder de mensen. Daarom is de religiositeit de ware humaniteit. Maar het ongeluk van onze tijd is dat zij louter tijd geworden is, uitsluitend tijdelijkheid, alleen maar seculier is' (S.V. XIII 589). Kierkegaard wist dat hij met deze analyses 'pas lang na

zijn dood begrepen zou worden' (X 3 A 474 e.v.a.). Daarom neemt hij voorlopig machteloos genoegen met de rol die hij in deze notitie beschrijft: 'Toen er eens brand uitbrak achter de coulissen in het theater, rende de clown voor het voetlicht om terstond het publiek te waarschuwen. Maar dit dacht dat het een grap was en begon spontaan te applaudisseren. Hij herhaalde zijn waarschuwing, maar men jubelde nog harder . Zo gaat, me dunkt, heel de wereld ten onder: onder het algemeen gejubel van al die pientere koppen, die menen dat het een grap is.' (S. V .(2) 17).

Noten

1. Ety Hillesum, *Het verstoorde leven*, De Haan, Haarlem, 1982⁷ (45, 72, 101, 110, 128,131 v., 150.
2. S.Kierkegaard. *Wilde Ganzen. dagboeknotities* 1846-1855. Ten Have, Baarn, 1978. hoofdstuk III e.v.
3. Vgl. de voortreffelijke analyse van Kresten Nordentoft: S. K., *Bidrag til kritikken af den borgerlige seloptagethed*. Kopenhagen, 1977.
4. Bij Kierkegaard zijn de termen communisme en socialisme nog identiek; zie: *Wilde Ganzen*. Epiloog: Kierkegaard en Marx. 267 e.v.
5. Over de accentverschuiving in Kierkegaards christologie, zie: S.K. *Jezus de dwarsligger. dagboeknotities*. Ten Have. Baarn 1981. hoofdstuk IV e.v.